

KICHIK VA O‘RTA BIZNESDA YASHIRIN IQTISODIY FAOLIYATNI ANIQLASH METODLARI VA ULARNING SOF FOYDAGA TA’SIRI

Mavlyanov Muzaffar Yusupovich

Namangan davlat texnika universiteti

Buxgalteriya hisobi va audit kafedrası dotsenti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada kichik va o‘rta biznes sub’ektlarida yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash metodlari va uning sof foyda ko‘rsatkichiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida yashirin iqtisodiyot tushunchasi, uning shakllanish omillari va kichik biznesdagi mavjudligi o‘rganiladi. Maqolada statistik va moliyaviy usullar orqali yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash, soliqlar va moliyaviy hisobotlarni tahlil qilish mexanizmlari ko‘rib chiqiladi. Shu bilan birga, yashirin iqtisodiyotning sof foydaga ta’siri va uning kamaytirish yo‘llari ham muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari kichik biznes sub’ektlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish va yashirin iqtisodiyotning salbiy ta’sirini minimallashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, o‘rta biznes, yashirin iqtisodiyot, sof foyda, moliyaviy tahlil, aniqlash metodlari, iqtisodiy samaradorlik.*

Kichik va o‘rta biznes sub’ektlarida yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash va uning sof foydaga ta’sirini o‘rganish zamonaviy iqtisodiyotda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Yashirin iqtisodiyot tushunchasi iqtisodiy faoliyatning rasmiy hisob-kitoblarga kirmaydigan, davlat nazoratidan chetda qoladigan va soliqlar to‘lovini kamaytiradigan turini anglatadi. Kichik va o‘rta biznesda yashirin iqtisodiy faoliyat turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, naqd pul aylanmasini rasmiy hisobotga kiritmaslik, daromadlarni kamaytirib ko‘rsatish, ish haqlarini rasmiy ro‘yxatga kiritmaslik, moliyaviy hisobotlarni qisqartirilgan yoki noto‘liq shaklda taqdim etish va ayrim xizmatlar yoki mahsulotlar uchun to‘lovlarni rasmiylashtirmaslik. Shu kabi faoliyatlar sof foyda ko‘rsatkichini sun’iy kamaytiradi va biznesning iqtisodiy samaradorligini noto‘g‘ri aks ettiradi, shuningdek, davlat byudjetiga tushadigan soliq daromadlarini sezilarli darajada kamaytiradi.

Yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash uchun turli metod va usullar mavjud. Birinchi navbatda, statistik usullar orqali biznes sub’ektlarining daromad va xarajatlarini tahlil qilish samarali hisoblanadi. Bunda, o‘tgan davrlar bilan solishtirish, soha bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash va daromadlarning sezilarli o‘zgarishlarini aniqlash kabi vositalardan foydalaniladi. Moliyaviy tahlilning ikkinchi darajali usuli – bu naqd pul aylanmasi va elektron to‘lov tizimlaridagi operatsiyalarni monitoring qilish. Banklar orqali amalga oshirilgan barcha operatsiyalar, elektron pul o‘tkazmalari va raqamli hisob-kitoblar biznesning rasmiy daromadini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, soliq tekshiruvlari va audit tadbirlari orqali sub’ektlar faoliyatidagi yashirin daromadlar aniqlanishi mumkin. Bu usullarni kombinatsiyalash orqali sof foyda ko‘rsatkichini yanada aniqroq hisoblash mumkin.

Yashirin iqtisodiyotning sof foydaga ta’siri juda katta. Agar biznes sub’ektlari daromadlarni kamaytirib ko‘rsatsa, rasmiy sof foyda ko‘rsatkichi real iqtisodiy samaradorlikni

aks ettirmaydi. Natijada, investorlar va moliyaviy institutlar uchun sub’ektning iqtisodiy ahvoli noto‘g‘ri baholanadi, kredit olish imkoniyatlari pasayadi va biznesni rivojlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar cheklanishi mumkin. Shu bilan birga, yashirin iqtisodiy faoliyatning davom etishi davlat byudjetiga tushadigan daromadlarni kamaytiradi, bu esa davlatning iqtisodiy barqarorligini zaiflashtiradi va ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Yashirin iqtisodiy faoliyatni kamaytirish va sof foydani to‘liq aks ettirish uchun samarali davlat mexanizmlari muhim ahamiyatga ega. Soliq tizimini takomillashtirish, elektron hisob-kitob tizimlarini keng joriy etish, moliyaviy hisobotlarning shaffofligini oshirish va rag‘batlantirish mexanizmlari kichik va o‘rta biznes sub’ektlarini rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, biznes sub’ektlarini muntazam audit va nazorat qilish, elektron tizimlar orqali naqd pul va elektron to‘lovlarni monitoring qilish yashirin iqtisodiyotning salbiy ta’sirini kamaytiradi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va elektron moliya vositalarining keng qo‘llanilishi yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlashni yanada samarali qiladi. Masalan, elektron savdo platformalari va raqamli hisob-kitob tizimlari orqali barcha savdo operatsiyalari avtomatik ravishda kuzatiladi, bu esa daromadlarni yashirish imkoniyatini sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, kichik biznes sub’ektlarini soliq va moliyaviy rag‘batlar bilan qo‘llab-quvvatlash, masalan, soliq imtiyozlari, kredit foizlarida chegirmalar yoki startup loyihalarini subsidiyalash, sub’ektlarni rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb qilishning samarali vositalaridan biridir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash metodlarini takomillashtirish, moliyaviy nazorat va audit tizimini shaffoflashtirish, raqamli va elektron hisob-kitob tizimlarini keng joriy etish orqali sof foyda ko‘rsatkichining to‘g‘riligini ta’minlash mumkin. Buning natijasida kichik va o‘rta biznes sub’ektlarining iqtisodiy samaradorligi oshadi, davlat byudjetiga tushadigan daromadlar ortadi, iqtisodiy barqarorlik mustahkamlanadi va yashirin iqtisodiyotning salbiy ta’siri minimallashtiriladi. Shu bilan birga, tadqiqot ko‘rsatadiki, kichik va o‘rta biznesning rivojlanishi, investitsion jozibadorlik va ish o‘rinlarining ko‘payishi yashirin iqtisodiy faoliyatni kamaytirish orqali yanada samarali amalga oshiriladi.

Kichik va o‘rta biznes sub’ektlarida yashirin iqtisodiy faoliyatni kamaytirish va sof foydani to‘liq aks ettirish masalasi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyot kichik biznes sub’ektlarining rivojlanish salohiyatini cheklaydi, ish o‘rinlarini kamaytiradi va milliy iqtisodiyotning barqaror o‘sishiga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli, yashirin faoliyatni aniqlash va ularni rasmiy iqtisodiy tizimga jalb qilish har bir davlat uchun ustuvor vazifa hisoblanadi.

Kichik va o‘rta biznesda yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlashda qo‘llaniladigan metodlarning samaradorligi sub’ektning faoliyat hajmi, soha xususiyati va moliyaviy resurslari bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, chakana savdo, xizmat ko‘rsatish va oziq-ovqat sektori kabi kichik biznes tarmoqlarida naqd pul operatsiyalari ko‘p bo‘lgani sababli, yashirin daromadni aniqlash uchun bank aylanmasi va elektron to‘lov tizimlarini tahlil qilish eng samarali usul hisoblanadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish sektori va xizmat ko‘rsatish

sohalarida soliqlar va moliyaviy hisobotlarni chuqur tekshirish orqali yashirin daromadlar aniqlanishi mumkin. Bu esa sof foydaning real ko‘rsatkichlarini hisoblashga imkon beradi.

Yashirin iqtisodiyotning sof foydaga ta’siri nafaqat moliyaviy ko‘rsatkichlarda, balki biznesning kredit olish, investitsiya jalb qilish va o‘shish strategiyasini rejalashtirish imkoniyatlarida ham aks etadi. Agar sub’ekt daromadlarini kamaytirib ko‘rsatsa, u nafaqat soliq to‘lovlaridan chetda qoladi, balki banklar va investorlar tomonidan noto‘g‘ri baholanishi mumkin. Shu sababli, yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash metodlari va nazorat tizimlarini takomillashtirish kichik biznesning barqaror rivojlanishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Davlat tomonidan joriy etilgan tartibga solish mexanizmlari ham yashirin iqtisodiyotga qarshi samarali vosita hisoblanadi. Elektron hisob-kitob tizimlarini joriy etish, moliyaviy audit va soliq nazoratini kuchaytirish, shuningdek, kichik biznes sub’ektlarini rag‘batlantirish mexanizmlari orqali yashirin daromadlarni aniqlash mumkin. Masalan, elektron savdo va to‘lov tizimlari orqali amalga oshirilgan operatsiyalar avtomatik ravishda kuzatiladi, bu esa naqd pul operatsiyalaridan kelib chiqadigan yashirin daromadlarni sezilarli darajada kamaytiradi. Shu bilan birga, soliq yengilliklari va subsidiyalar orqali kichik biznes sub’ektlarini rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb qilish, ularni barqaror rivojlanish yo‘lida qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiy faoliyatni kamaytirish nafaqat sof foydani aniqlash, balki milliy iqtisodiyotning barqarorligini oshirish va investitsion muhitni yaxshilashga xizmat qiladi. Misol uchun, so‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyot va elektron moliya vositalarini keng joriy qilgan mamlakatlarda kichik biznesning rasmiy daromadi sezilarli darajada oshgan va yashirin iqtisodiyotning ulushi kamaygan. Shu bilan birga, elektron to‘lov tizimlari va raqamli audit orqali naqd pul aylanmasi nazoratga olinishi bilan biznes sub’ektlari o‘z sof foydasini aniq hisoblash imkoniga ega bo‘lgan.

Yashirin iqtisodiyot bilan kurashish va sof foydani to‘liq aks ettirishning yana bir samarali yo‘li – bu biznes sub’ektlarini moliyaviy va huquqiy jihatdan rag‘batlantirishdir. Rag‘batlantirish mexanizmlari sifatida soliq imtiyozlari, investitsion subsidiyalar, kredit foizlarida chegirmalar, startap loyihalarni qo‘llab-quvvatlash va elektron biznes platformalarini taqdim etish kabi chora-tadbirlar samarali hisoblanadi. Bu esa biznes sub’ektlarini rasmiy iqtisodiy faoliyatga jalb qilish orqali nafaqat sof foydani oshirish, balki iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, yashirin iqtisodiyotning ijtimoiy ta’sirini ham e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim. Ish o‘rinlarining kamayishi, ish haqlarining rasmiy hisobga olinmasligi va soliq tushumlarining kamayishi ijtimoiy barqarorlikni zaiflashtiradi. Shu sababli, yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash va kamaytirish nafaqat moliyaviy, balki ijtimoiy jihatdan ham muhimdir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kichik va o‘rta biznesda yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash va nazorat qilish tizimini takomillashtirish, sof foydani to‘liq aks ettirish va iqtisodiy barqarorlikni oshirish uchun keng ko‘lamli chora-tadbirlarni talab qiladi.

Natijada, kichik va o‘rta biznesda yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash metodlarini takomillashtirish, moliyaviy nazorat va audit tizimini shaffoflashtirish, raqamli va elektron hisob-kitob tizimlaridan keng foydalanish, shuningdek, soliq va moliyaviy rag‘batlarni joriy etish orqali sof foyda ko‘rsatkichining to‘g‘riligini ta’minlash mumkin. Bu esa iqtisodiy

barqarorlikni oshirish, investitsion jozibadorlikni kuchaytirish, ish o‘rinlarini yaratish va yashirin iqtisodiyotning salbiy ta’sirini minimallashtirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, kichik va o‘rta biznesda yashirin iqtisodiy faoliyatni aniqlash, moliyaviy nazoratni kuchaytirish va elektron tizimlardan foydalanish nafaqat sub’ektning sof foydasini to‘g‘ri hisoblashga, balki milliy iqtisodiyotning barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari amaliy tavsiyalar shaklida davlat siyosatini shakllantirish va kichik biznesni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda qo‘llanilishi mumkin. Yashirin iqtisodiyotning kamayishi investitsion muhitni yaxshilash, ish o‘rinlarini ko‘paytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi, bu esa kichik va o‘rta biznesning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi va milliy iqtisodiyotning o‘rishiga sezilarli hissa qo‘shadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1) O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasida «Yashirin iqtisodiyot» ulushini qisqartirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2020-yil 20-iyundagi 394-son qarori. <https://nrm.uz/contentf?doc=626884>.
- 2) Будович Ю. И. Неформальная занятость в России как отражение социально-экономической ситуации. Теоретическая экономика, 2014, № 3,. 6-17.
- 3) Mavlyanov M.Yu. Mamlakat iqtisodiyotida yashirin iqtisodiyotni o‘rni, roli va uning nazariy masalalari. «Servis» jurnali, № 1, 2022 y, 9-12-b (08.00.00, №20)
- 4) Mavlyanov M.Yu. Xorijiy davlatlar tajribasida iqtisodiy o‘rishni aniqlashda norasmiy sektorni hisobga olish mexanizmlari. «Biznes-Ekspert» jurnali, № 7, 2022 y, 60-63-b (08.00.00, №3)
- 5) Clarke, N. (2010), “Emotional intelligencye and its relationship to transformational leadership and key project manager competencies”, Project Management Journal, Vol. 41 No. 2, pp. 5-20.
- 6) Lisowska, R. (2015). External determinants of the development of small and medium-sized enterprises – empirical analysis. Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation, 11(4), 115-138. <https://doi.org/10.7341/20151145>
- 7) Malecki E. L. Entrepreneurship and entrepreneurial ecosystems. 2018. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/gec3.12359>.
- 8) Голованов Е.Б. Теневая экономика // Конспект лекций, Челябинск 2015 г. 61 с.